

Grond en Aard

Inleiding

De overtuiging dat een volk gevormd wordt door de aarde waarop het leeft, is een van de oudste ideeën uit de westerse cultuurgeschiedenis. Van Herodotus tot Montesquieu is geprobeerd de menselijke aard te verklaren uit klimaat, landschap en geografie. Men meende dat kou discipline brengt, hitte passie, bergen terughoudendheid en zeeën ondernemingszin. Zo ontstond het idee van de volksaard: een samenhang tussen plaats en karakter die de veelheid van menselijke gedragingen overzichtelijk moest maken.

In de moderne tijd lijkt dit denken achterhaald. De wetenschap heeft geen bewijs gevonden voor een direct verband tussen klimaat en temperament. Toch blijft het idee invloedrijk, vooral in discussies over migratie en integratie. Wanneer culturen elkaar ontmoeten, keren oude vanzelfsprekendheden terug. Men spreekt opnieuw over “onze waarden”, over gewoonten die “hier” zouden horen en elders niet. De veronderstelling dat mensen diepgaand worden bepaald door hun herkomst blijkt hardnekkig.

Tegelijkertijd is juist die herkomst onstabiel geworden. De mens van de eenentwintigste eeuw verplaatst zich voortdurend: fysiek, economisch, digitaal. Migratie, globalisering en klimaatverandering hebben de band tussen identiteit en geografie doorgesneden. Wat vroeger als natuur werd beschouwd, blijkt geschiedenis. Wat ooit een thuis was, is nu een netwerk van relaties.

Dit essay onderzoekt hoe het begrip volksaard zich heeft ontwikkeld en wat ervan overblijft in een tijd waarin de aarde zelf in beweging is. Het vraagt hoe samenlevingen omgaan met verschil wanneer plaats geen betrouwbare maatstaf meer biedt. En het zoekt naar een nieuw begrip van gemeenschap dat niet rust op afkomst, maar op gedeelde verantwoordelijkheid.

De drie delen volgen een logische lijn.

Het eerste deel onderzoekt de oorsprong en de beperkingen van het idee van volksaard. Het tweede behandelt migratie als ontbinding van de traditionele relatie tussen mens en plaats.

Het derde reflecteert op de mogelijkheid van samenleven in een wereld zonder vaste grond.

Wat op het spel staat, is niet alleen de betekenis van identiteit, maar ook die van menselijkheid.

Deel I - De Volksaard Mythe

Het idee dat een volk zijn karakter ontleent aan de geografische plaats waar het leeft, is diep in het Europese denken verankerd. Van de Griekse geschiedschrijvers tot de Franse Verlichting heeft men geprobeerd gedrag, temperament en maatschappelijke ordening te verklaren uit klimaat en landschap. Volgens die gedachte maakt koude de mens rationeel, de hitte impulsief, de zee ondernemend en de berg voorzichtig.

Deze overtuiging heeft haar aantrekkingskracht nooit verloren. Ze biedt een eenvoudig antwoord op complexe vragen over verschil. Ze laat cultuur lijken op natuur en geschiedenis op geografie. Daarmee verleent ze stabiliteit aan verschijnselen die in werkelijkheid voortdurend veranderen.

Toch is de gedachte dat volksaard rechtstreeks uit de aarde voortkomt, niet houdbaar. Klimaat en omgeving beïnvloeden het menselijke bestaan, maar ze bepalen het niet. Ze scheppen condities waarbinnen bepaalde gewoonten, waarden en vormen van sociaal gedrag ontstaan. Het landschap levert de omstandigheden, niet de oorzaken.

Wie in een warm klimaat leeft, ontwikkelt andere omgangsvormen dan iemand in een koud klimaat. In hete streken wordt het leven naar buiten verplaatst; in koude streken naar binnen. In de eerste context ontstaat een cultuur van nabijheid, in de tweede een cultuur van planning en organisatie. Dat zijn geen eigenschappen van de mens zelf, maar van de situatie waarin hij leeft. Wanneer die situatie verandert, veranderen de gewoonten mee.

Het begrip 'volksaard' berust op een verwarring tussen gewoonte en essentie. Wat ooit een pragmatische aanpassing aan omstandigheden was, is door de tijd geworden tot een vaststaand kenmerk. De ernst die men met Duitsers associeert, is niet het gevolg van een gematigd klimaat, maar van historische en politieke ervaringen: de Pruisische discipline, de lutherse ethiek, de twintigste-eeuwse catastrofes. De Engelse melancholie is geen uitdrukking van mist, maar van een geschiedenis van imperiale macht en moreel verlies. De mediterrane expressiviteit is niet het resultaat van zonlicht, maar van een economische en sociale werkelijkheid waarin zichtbaarheid en eer de plaats innemen van materiële zekerheid.

Volksaard is dus geen gegeven natuur, maar een verzameling culturele reacties die in de loop van de tijd een zekere vormvastheid hebben gekregen. Een samenleving ontwikkelt gedragingen die haar in een bepaalde context helpen overleven. Wanneer die context verandert, kunnen dezelfde gedragingen overbodig of zelfs problematisch worden, maar ze blijven bestaan omdat ze als identiteit worden ervaren.

Het geloof in een vaste volksaard vervult een psychologische functie. Het verleent orde aan een veranderlijke wereld. Het biedt mensen een verhaal waarin ze zichzelf kunnen herkennen. Door te zeggen dat "wij" zo zijn en "zij" anders, ontstaat een gevoel van continuïteit en houvast. Die neiging is begrijpelijk, maar ze leidt gemakkelijk tot misverstanden. Ze verandert historische toevalligheden in morele waarheden.

De moderne migratie maakt de tekortkomingen van dit denken zichtbaar. Wanneer mensen zich massaal verplaatsen, verliest de koppeling tussen identiteit en plaats haar vanzelfsprekendheid. De migrant neemt zijn culturele reflexen mee naar een omgeving waarin andere reflexen gelden. De gewoonten die in de ene context functioneel zijn, botsen in een andere. Waar men in Zuid-Europa warmte toont door nabijheid, ervaart men diezelfde nabijheid in Noord-Europa als opdringerigheid. Wat in het ene land beleefdheid is, kan elders als afstandelijk of kil overkomen.

Die botsingen worden vaak verkeerd geïnterpreteerd. Men beschouwt ze als morele tekortkomingen of als bewijs dat mensen zich niet willen aanpassen. In werkelijkheid zijn het botsingen tussen verschillende manieren om sociale orde te handhaven. De ene cultuur vertrouwt op formele regels, de andere op persoonlijke relaties. De een hecht aan punctualiteit, de ander aan aanwezigheid. Wanneer deze werelden elkaar ontmoeten, ontstaat wrijving, niet uit onwil, maar uit wederzijds onbegrip.

Migratie toont dat volksaard geen biologische constant is, maar een sociaal contract. Zodra de omgeving verandert, wordt duidelijk dat dit contract nooit universeel is geweest. De migrant leeft tussen twee contracten in. Hij draagt de gewoonten van zijn herkomst, maar bevindt zich in een context die andere gedragsverwachtingen heeft. Hij wordt geacht zich aan te passen, maar die aanpassing vraagt meer dan nieuwe regels leren; ze vraagt om het herschrijven van diep verankerde reflexen.

Dat proces verloopt traag en pijnlijk. Het verklaart waarom integratie zelden eenzijdig is. De ontvangende samenleving verwacht aanpassing, maar haar eigen normen blijken even historisch en cultureel bepaald als die van de nieuwkomer. Wat men “universele waarden” noemt, zijn vaak lokale gewoonten die zichzelf voor universeel houden.

De hedendaagse migratiebewegingen hebben de geografische grondslag van identiteit ondermijnd. Waar identiteit vroeger vanzelfsprekend verbonden was met land, taal en klimaat, is ze nu een kwestie van keuze, aanpassing en geheugen. Mensen leven in meerdere culturele registers tegelijk. Ze spreken in verschillende talen, wisselen van gedrag naargelang de context, en dragen in zich sporen van plaatsen waar ze niet meer wonen.

De traditionele notie van volksaard kan die complexiteit niet meer omvatten. Ze gaat uit van homogeniteit, van een gemeenschappelijke oorsprong en een stabiel milieu. In werkelijkheid is de moderne mens mobiel en hybride. Zijn gewoonten zijn samengesteld, zijn emoties gelaagd, zijn loyaliteiten verdeeld.

Toch blijft het idee van volksaard politiek en emotioneel invloedrijk. In tijden van onzekerheid wordt het ingezet om grenzen te markeren, om te bepalen wie “echt” ergens bij hoort. Nationale identiteiten worden aangescherpt op het moment dat de werkelijkheid ze ondermijnt. De roep om “onze waarden” is vaak een reactie op de ervaring dat die waarden niet langer exclusief zijn.

De overtuiging dat karakter uit de aarde voortkomt, verliest daarmee zijn verklarende kracht, maar niet zijn symbolische functie. Ze dient niet om te begrijpen, maar om te onderscheiden. Ze maakt van verschil een natuurwet.

De vraag of volksaard uit geografie voortkomt, is dus niet langer relevant in letterlijke zin. Ze is wel relevant als vraag naar de manier waarop mensen betekenis geven aan hun plaats. Geografie bepaalt niet wat we zijn, maar hoe we over onszelf denken. Een landschap kan een spiegel worden van de ziel, niet omdat het iets zegt, maar omdat wij er iets in lezen.

De mens heeft de aarde nodig om zichzelf te situeren. Zodra hij zich verplaatst, verliest hij dat vanzelfsprekende kader. Migratie, globalisering en digitalisering hebben de relatie tussen mens en plaats fundamenteel veranderd. We wonen niet meer in één omgeving, maar in een netwerk van omgevingen. De aarde is geen vaste grond meer, maar een verzameling coördinaten.

Dat betekent niet dat de volksaard verdwijnt, maar dat zij haar betekenis verandert. Ze is niet langer een erfelijke eigenschap, maar een historische herinnering. Ze verwijst naar de manieren waarop mensen zich ooit tot hun omgeving hebben verhouden. In een wereld van beweging is ze een nostalgische categorie geworden: een poging om rust te vinden in het besef dat alles beweegt.

De conclusie kan daarom slechts voorlopig zijn. De volksaard bestaat niet als natuurfeit. Ze bestaat als verhaal, als interpretatie van gedrag in termen van plaats. Geografie beïnvloedt de mens, maar niet als oorzaak; eerder als context. De aarde levert de contouren, de geschiedenis vult ze in. En in de huidige tijd, waarin migratie en vermenging de regel zijn geworden, is het verstandiger te spreken over culturele gewoonten dan over aangeboren aard.

De aarde maakt de mens niet tot wie hij is. Ze bepaalt slechts de omstandigheden waarin hij zich tot zichzelf verhoudt. Wat wij “volksaard” noemen, is de neerslag van die verhouding — veranderlijk, tijdelijk en vatbaar voor herschrijving.

Deel II – Migratie en de breuk van de plaats

Migratie is geen uitzonderlijk verschijnsel meer, maar een structureel kenmerk van de moderne wereld. Mensen bewegen omdat de omstandigheden waarin zij geboren zijn niet langer te handhaven zijn. Oorlog, armoede, klimaatverandering en politieke instabiliteit maken van mobiliteit een noodzaak. Tegelijk is juist deze beweging een bron van morele, culturele en politieke spanning geworden. De moderne staat is gebouwd op een veronderstelling van plaatsgebondenheid: één grond, één taal, één gemeenschap. Migratie ontbindt dat verband en stelt de vraag opnieuw wat het betekent om ergens bij te horen.

In de twintigste eeuw was migratie vooral een economisch of koloniaal verschijnsel. Arbeiders uit Zuid-Europa en Noord-Afrika werden naar West-Europa gehaald om tekorten op de arbeidsmarkt aan te vullen. Men dacht dat deze mensen tijdelijk zouden blijven. De samenleving werd niet ingericht op blijvende culturele diversiteit, maar op een pragmatisch gebruik van arbeid. Toen duidelijk werd dat deze migranten niet

zouden vertrekken, verschoof de vraag van arbeid naar identiteit. Men moest zich afvragen wat samenleven betekent als de culturele vanzelfsprekendheid verdwijnt.

De integratieproblemen die sindsdien zijn ontstaan, tonen dat de idee van volksaard nog steeds een rol speelt, zij het in nieuwe vorm. Waar men vroeger geloofde dat karakter uit geografie voortkwam, gelooft men nu dat cultuur even vast en erfelijk is. Migranten worden vaak gezien als dragers van een onveranderlijk cultureel pakket dat moeilijk te combineren is met het Europese “wij”. Het debat over integratie is daardoor zelden een debat over sociale omstandigheden, maar bijna altijd een debat over identiteit.

In landen als Nederland, Duitsland of Frankrijk wordt de publieke discussie gekenmerkt door een spanning tussen twee houdingen. Enerzijds is er het universele ideaal van gelijkheid: iedereen die hier leeft, is burger en heeft dezelfde rechten. Anderzijds leeft het gevoel dat die gelijkheid niet volstaat om werkelijk samen te leven. Men verlangt naar culturele herkenning, naar gemeenschappelijke waarden, naar wat men “onze manier van doen” noemt. Die spanning tussen universeel recht en particuliere gewoonten vormt het hart van het Europese integratievraagstuk.

Het probleem is dat beide houdingen elkaar ondergraven. Wie vasthoudt aan universele waarden, veronderstelt dat cultuur uiteindelijk irrelevant is. Wie daarentegen vasthoudt aan culturele identiteit, maakt de universele gelijkheid onmogelijk. In de praktijk bewegen Europese samenlevingen voortdurend tussen deze twee uitersten. Men eist aanpassing, maar wil tegelijk de ander respecteren in zijn anders-zijn. Men spreekt over diversiteit, maar verlangt naar samenhang. Men noemt integratie mislukt, maar heeft nooit duidelijk gedefinieerd wat succes zou betekenen.

De migratiecrisis van de laatste jaren heeft deze tegenstrijdigheden zichtbaar gemaakt. Beelden van overvolle boten op de Middellandse Zee, van vluchtelingenkampen op Lesbos of Calais, hebben Europa geconfronteerd met zijn morele grenzen. Enerzijds beschouwt men zichzelf als hoeder van mensenrechten; anderzijds probeert men de toegang tot het continent te beperken. De Middellandse Zee is zo niet alleen een geografische grens geworden, maar ook een morele. Ze scheidt niet alleen Noord en Zuid, maar ook de Europese zelfbeelden: humaniteit tegenover angst, universaliteit tegenover behoud.

In Nederland herhaalt zich die spanning in het klein. De samenleving beschouwt zichzelf als tolerant, maar worstelt met de vraag hoe ver die tolerantie reikt. Integratie wordt afgemeten aan zichtbare tekenen van aanpassing: taal, kleding, omgangsvormen. Wat men ‘onwil tot integratie’ noemt, is vaak een andere interpretatie van wat het betekent om waardigheid te behouden. Een migrantenzoon die weigert afstand te doen van religieuze symbolen, ervaart dat niet als verzet tegen de samenleving, maar als trouw aan zichzelf. De meerderheid ziet het als weigering zich open te stellen. Zo ontstaat een morele patstelling waarin beide partijen hun houding als vanzelfsprekend juist beschouwen.

De kern van het probleem ligt in de botsing tussen twee vormen van loyaliteit. Enerzijds is er de loyaliteit aan de gemeenschap van herkomst, met haar gewoonten en codes van eer. Anderzijds is er de loyaliteit aan de nieuwe samenleving, met haar nadruk op

individualisme en autonomie. Waar de eerste de mens definieert via zijn relaties, definieert de tweede hem via zijn vrijheid. Voor de migrant is integratie dan niet slechts een praktische aanpassing, maar een moreel dilemma. Hij moet kiezen tussen twee verschillende opvattingen van menselijkheid.

Ook voor de ontvangende samenleving is die keuze moeilijk. Ze wil gastvrij zijn, maar niet tot het punt waarop ze haar eigen normen ondermijnt. Ze verdedigt openheid, maar eist conformiteit. Daardoor ontstaat een voortdurend gevoel van onbehagen. Men herkent zichzelf niet meer volledig in het beeld van de natie die men verdedigt, maar durft dat beeld ook niet los te laten.

Migratie onthult dus een dieper probleem dan economische of culturele spanning: het tast de symbolische orde van de moderne staat aan. De natiestaat veronderstelt een samenhang tussen grondgebied, volk en bestuur. Wanneer de bevolking intern pluriform wordt, verliest deze drie-eenheid haar vanzelfsprekendheid. Burgerschap wordt dan een juridische status zonder gedeelde verbeelding. Dat verklaart waarom discussies over migratie zo beladen zijn: ze raken aan de vraag of een politieke gemeenschap nog kan bestaan zonder culturele eenheid.

In dit opzicht is de huidige Europese situatie vergelijkbaar met vroegere momenten van overgang. In de negentiende eeuw ontstonden natiestaten juist door culturele homogenisering: gemeenschappelijke taal, geschiedenis en symbolen werden bewust geconstrueerd om politieke eenheid te scheppen. Vandaag gebeurt het omgekeerde: de politieke structuur blijft, maar de culturele homogeniteit verdwijnt. Wat overblijft, is een juridisch kader dat steeds meer moeite heeft om betekenis te dragen.

De roep om “onze waarden” is een poging dat verlies te compenseren. Ze wil het morele vacuüm vullen dat ontstaat wanneer identiteit niet langer vanzelfsprekend is. Toch is die roep problematisch, omdat hij vaak uitgaat van een fictie. De waarden die men verdedigt – vrijheid, gelijkheid, broederschap – zijn niet typisch Europees, maar universeel in intentie. Hun kracht ligt juist in het feit dat ze culturele grenzen overstijgen. Zodra men ze presenteert als eigendom van één beschaving, worden ze instrumenten van uitsluiting.

Toch is het te gemakkelijk om de weerstand tegen migratie alleen als angst of xenofobie te beschouwen. Achter die weerstand schuilt vaak een ervaring van verlies: het gevoel dat de wereld sneller verandert dan mensen zich kunnen aanpassen. Migratie is het zichtbare symbool van die verandering. Ze confronteert individuen met de instabiliteit van hun eigen identiteit. Wie zichzelf lang heeft begrepen als onderdeel van een stabiele nationale gemeenschap, ervaart de komst van nieuwkomers als bedreiging, niet omdat zij persoonlijk iets doen, maar omdat zij de vanzelfsprekendheid van het “wij” doorbreken.

De uitdaging ligt dus niet in het dwingen van mensen tot aanpassing, maar in het ontwikkelen van een nieuw begrip van gemeenschap dat pluraliteit kan verdragen. Dat vraagt om een herdefinitie van wat samenleven betekent. Niet langer een gedeelde oorsprong, maar een gedeelde toekomst moet het uitgangspunt zijn.

In de praktijk is dat een langzaam proces. Het veronderstelt dat men afstand neemt van het idee van volksaard, niet alleen bij de nieuwkomer maar ook bij zichzelf. De ontvangende samenleving moet erkennen dat haar eigen identiteit even historisch en veranderlijk is als die van de migrant. Dat inzicht ontbreekt vaak. Men beschouwt zijn eigen gewoonten als neutraal en universeel, en de gewoonten van de ander als cultureel en afwijkend. Daardoor ontstaat asymmetrie: de één wordt gezien als norm, de ander als uitzondering.

Een werkelijk wederkerige vorm van integratie kan pas ontstaan wanneer beide partijen hun eigen vanzelfsprekendheden ter discussie stellen. Dat betekent niet dat alle waarden gelijkwaardig zijn, maar dat hun legitimiteit moet worden beargumenteerd in plaats van verondersteld. In een pluralistische samenleving is gezag niet langer gebaseerd op traditie, maar op overtuigingskracht.

De morele uitdaging voor Europa ligt hierin: kan het zijn universele waarden handhaven zonder ze te reduceren tot culturele eigendom? Kan het gastvrij zijn zonder zichzelf te verliezen? Kan het de ander erkennen zonder de grens tussen binnen en buiten volledig op te heffen?

Migratie dwingt tot een nieuwe balans tussen openheid en begrenzing. Volledige openheid is onmogelijk; een samenleving kan niet alle mensen opnemen zonder haar structuur te verliezen. Maar volledige afsluiting is evenmin houdbaar, want ze ondermijnt de principes waarop Europa is gebouwd. Tussen die twee uitersten bevindt zich het gebied van politieke verantwoordelijkheid, waarin men telkens opnieuw moet afwegen wat rechtvaardigheid betekent onder veranderende omstandigheden.

De vraag of migratie de Europese identiteit bedreigt, is daarom verkeerd gesteld. Migratie maakt slechts zichtbaar dat die identiteit nooit statisch was. Wat nu bedreigd lijkt, is in werkelijkheid de illusie van stabiliteit. De Europese beschaving is altijd het product geweest van vermenging, vertaling en uitwisseling. De huidige bewegingen zetten dat proces voort onder nieuwe voorwaarden.

Wat wel op het spel staat, is het vermogen van Europese samenlevingen om die voortdurende verandering te verdragen zonder in angst te vervallen. Dat vraagt niet om nieuwe grenzen, maar om een nieuw bewustzijn van grensoverschrijding als normaal onderdeel van het menselijk bestaan. De breuk van de plaats – het loslaten van de vanzelfsprekende koppeling tussen mens en grond – is geen ramp, maar een realiteit. De uitdaging is om die realiteit moreel vorm te geven.

De volksaard, ooit verbonden aan bodem en klimaat, wordt in deze context een kwestie van houding: de manier waarop men met verschil omgaat. De toekomst zal niet toebehoren aan volkeren met een vaste aard, maar aan samenlevingen die in staat zijn tot voortdurende herinterpretatie van zichzelf.

Deel III – Identiteit en de toekomst van samenleven

De moderniteit heeft de mens losgemaakt van zijn geografische oorsprong. Mobiliteit, technologie en communicatie hebben de oude verbanden tussen plaats en identiteit verbroken. Wat vroeger vanzelf sprak – dat een mens hoorde bij een bepaalde grond, taal en gemeenschap – is nu onderwerp van keuze en discussie. Deze verschuiving heeft grote vrijheid gebracht, maar ook onzekerheid.

Identiteit is niet langer een erfelijk bezit, maar een project. Mensen moeten zichzelf voortdurend definiëren tegenover anderen en tegenover een veranderlijke wereld. Dat geldt voor migranten, maar evenzeer voor degenen die in hun land van herkomst zijn gebleven. Ook zij ervaren dat de omgeving waarin hun vanzelfsprekendheden ontstonden, aan het verdwijnen is.

De vraag wat het betekent om “wij” te zeggen, is daardoor complex geworden. Vroeger verwees het pronomen naar een gemeenschap met gedeelde gewoonten en overtuigingen. Vandaag is het “wij” vaak strategisch of tijdelijk: een samenwerkingsverband van individuen met uiteenlopende achtergronden. De sociale cohesie die daaruit voortkomt, berust niet op gedeelde herkomst, maar op gedeelde procedures – wetten, instellingen, economische afhankelijkheden.

Toch is er een menselijke behoefte aan betekenis die verder gaat dan formele structuren. Mensen willen niet alleen burgers zijn, maar ook deelnemers aan een symbolisch geheel. De uitdaging van de toekomst ligt daarom in het ontwikkelen van vormen van gemeenschap die niet gebaseerd zijn op exclusiviteit, maar evenmin volledig abstract zijn.

Het klassieke model van identiteit berustte op drie pijlers: plaats, geschiedenis en religie. Plaats verschaftte oriëntatie, geschiedenis leverde continuïteit, religie gaf morele richting. In de moderne wereld zijn alle drie relatief geworden. Plaatsen zijn bereikbaar en verwisselbaar, geschiedenis is meervoudig geïnterpreteerd, religie is een keuze onder vele. De mens staat daardoor voor de taak zijn identiteit te construeren zonder vaste grond.

In politieke termen betekent dit dat samenlevingen zich moeten organiseren rond principes in plaats van oorsprong. Burgerschap moet niet verwijzen naar etniciteit of cultuur, maar naar gedeelde normen van recht en verantwoordelijkheid. In theorie is dit al lang het fundament van de moderne democratie; in de praktijk blijkt het moeilijk vol te houden. Zodra sociale zekerheid of culturele herkenning onder druk staat, keren oude noties van afkomst en volksaard terug.

De huidige identiteitspolitiek – zowel bij meerderheden als minderheden – is een symptoom van dat tekort aan symbolische houvast. Groepen definiëren zichzelf door verschil te benadrukken, omdat er geen gemeenschappelijke taal meer is waarin zij zich kunnen herkennen. Het politieke debat verhardt daardoor. Wat vroeger een kwestie van beleid was, wordt nu ervaren als een strijd om erkenning.

In dit klimaat heeft ook het begrip “cultuur” een defensieve lading gekregen. Waar het ooit een beschrijving was van menselijke creativiteit, wordt het nu gebruikt om grenzen te trekken. Men spreekt over “het behoud van onze cultuur” alsof het een kwetsbare soort betreft. Tegelijk claimen minderheidsgroepen hun culturele eigenheid als bescherming tegen uitsluiting. Beide posities veronderstellen dat cultuur iets is wat men bezit, in plaats van iets wat men beoefent.

Een alternatief zou zijn om cultuur op te vatten als een dynamische praktijk van interpretatie en vertaling. In die opvatting is identiteit niet iets wat men bewaart, maar iets wat men voortdurend onderhandelt. Een samenleving die dat principe accepteert, erkent dat verandering geen verlies is, maar de normale toestand van menselijk samenleven.

Dat vraagt om een andere houding tegenover verschil. Niet tolerantie in de klassieke zin – het verdragen van wat men eigenlijk afkeurt – maar nieuwsgierigheid: het vermogen om het onbekende als informatief te beschouwen. Nieuwsgierigheid is geen moreel sentiment, maar een cognitieve discipline. Ze veronderstelt dat men bereid is de eigen vanzelfsprekendheden te onderzoeken.

Onderwijs, media en politiek spelen hierin een beslissende rol. Zolang verschil wordt gepresenteerd als bedreiging, zullen mensen zich terugtrekken in hun vertrouwde groepen. Pas wanneer verschil wordt erkend als onvermijdelijk en potentieel waardevol, kan er een gemeenschappelijke horizon ontstaan. Die horizon hoeft geen consensus te zijn; het volstaat dat men elkaar als gesprekspartner erkent.

De morele basis van zo’n samenleving ligt niet in gedeelde afkomst, maar in gedeelde wederkerigheid. Dat betekent dat men anderen niet hoeft te begrijpen om hun rechten te erkennen. De erkenning van gelijkwaardigheid is een normatieve keuze, geen emotionele vanzelfsprekendheid. Ze vereist een politieke cultuur die onderscheid kan maken tussen begrip en respect: men hoeft niet alles te delen om samen te kunnen leven.

In dat perspectief krijgt het begrip “wereldburgerschap” een nieuwe betekenis. Het verwijst niet naar kosmopolitische afstand, maar naar praktische verantwoordelijkheid. De wereldburger is niet iemand zonder binding, maar iemand die erkent dat zijn handelingen gevolgen hebben voorbij zijn directe omgeving. Globalisering maakt deze houding noodzakelijk: klimaat, economie en veiligheid zijn mondiale systemen geworden waarin individuele keuzes effect hebben.

De toekomst van samenleven zal afhangen van de vraag of samenlevingen dit mondiale bewustzijn kunnen verbinden met lokale betrokkenheid. Een louter abstract universalisme is onleefbaar; mensen hebben nabijheid nodig. Maar een zuiver lokale oriëntatie is ontoereikend; de problemen van de tijd overschrijden alle grenzen. De uitdaging is dus om beide niveaus te combineren: een moreel universalisme dat zich uitdrukt in concrete lokale praktijken.

Europa bevindt zich op dit kruispunt. Het project van de Europese Unie is begonnen als poging om oorlog onmogelijk te maken door economische en politieke integratie.

Inmiddels wordt het geconfronteerd met vragen over identiteit en solidariteit die het niet met technische middelen kan beantwoorden. Migratie, ongelijkheid en culturele diversiteit dwingen tot een herdefinitie van wat Europees burgerschap betekent. Als dat project wil overleven, zal het een narratief moeten ontwikkelen waarin diversiteit niet als afwijking wordt gezien, maar als kenmerk van het geheel.

Ook op nationaal niveau vraagt dit om een andere politieke taal. De nadruk op “onze waarden” en “eigen cultuur” kan tijdelijk zekerheid bieden, maar sluit op termijn mensen uit en verarmt het publieke gesprek. Democratie berust op het vermogen verschil te institutionaliseren zonder het te vernietigen. Dat vereist vertrouwen in procedures, maar ook een gedeeld gevoel van verantwoordelijkheid voor de gemeenschappelijke ruimte.

De kern van dat vertrouwen ligt niet in sentiment, maar in rechtvaardigheid. Mensen accepteren diversiteit wanneer zij ervaren dat regels consequent worden toegepast en dat iedereen reële kansen heeft. Integratie mislukt niet primair door culturele botsingen, maar door structurele ongelijkheid. Waar mensen het gevoel hebben buitengesloten te worden, groeit de behoefte aan identiteit als compensatie.

Een toekomstgericht beleid zou daarom minder moeten spreken over aanpassing en meer over participatie. Het doel is niet dat iedereen hetzelfde wordt, maar dat iedereen kan meedoen. Dat vraagt niet om culturele uniformiteit, maar om gelijke toegang tot instituties, onderwijs en arbeidsmarkt. In die context verliest het onderscheid tussen “autochtoon” en “allochtoon” zijn betekenis.

De volksaard, in de traditionele zin van een vaste verzameling eigenschappen, past niet meer in deze wereld. Wat rest, is een besef van historische continuïteit dat voortdurend wordt aangevuld door nieuwe ervaringen. De identiteit van een samenleving is geen gegeven maar een open tekst, waarin elke generatie nieuwe passages schrijft.

Misschien is dat de meest realistische conclusie: de toekomst van samenleven berust niet op de herontdekking van een gemeenschappelijke oorsprong, maar op het vermogen om met verschil te leven zonder voortdurend naar een laatste grond te zoeken. De mens is niet langer een bewoner van een vaste plaats, maar van een netwerk van betrekkingen. Zijn morele taak is niet om wortels te behouden, maar om verbanden te onderhouden.

In die zin keert de vraag waarmee dit essay begon terug in andere vorm. De volksaard komt niet voort uit de geografische plaats, maar uit de manier waarop mensen hun plaats betekenis geven. Zolang die betekenis verandert, verandert ook de aard van de mens. De toekomst zal niet worden bepaald door waar wij wonen, maar door hoe wij elkaar toelaten te wonen.

Epiloog – De mens na de plaats

De discussie over volksaard begon ooit als een poging om orde te scheppen in de veelheid van menselijke gedragingen. Men zocht vaste verbanden tussen land, klimaat en karakter, alsof de aarde zelf een handleiding bood voor het menselijk verschil. Vandaag weten we dat die orde niet bestaat. Toch blijft de behoefte eraan bestaan, juist nu de wereld meer beweegt dan ooit.

Migratie, digitalisering en klimaatverandering hebben de mens losgemaakt van zijn geografische referentiepunten. Plaats, taal en herkomst zijn geen vanzelfsprekende bakens meer. Dat verlies heeft twee gezichten: bevrijding en ontreddering. Bevrijding, omdat identiteit niet langer gedicteerd wordt door toeval van geboorte. Ontreddering, omdat er geen vanzelfsprekende maat meer is om erbij te horen.

Wat overblijft, is de taak om opnieuw over gemeenschap na te denken, over wat het betekent, zonder een beroep te doen op oorsprong. Dat is geen utopische wens, maar een praktische noodzaak. De wereld is te verweven geworden om nog langs etnische of nationale lijnen te worden georganiseerd. Tegelijk blijft de behoefte aan nabijheid en herkenning bestaan. De toekomst vraagt daarom niet om de afschaffing van grenzen, maar om het vermogen ze bewust en tijdelijk te trekken.

De volksaard, in haar klassieke betekenis, behoort tot het verleden. Ze was een manier om verschil te verklaren vanuit natuur. De mens van nu moet verschil verklaren vanuit keuze en geschiedenis. Dat vraagt om volwassenheid: het besef dat identiteit niet wordt ontvangen, maar onderhouden.

Misschien is dat de uiteindelijke betekenis van deze tijd: dat de aarde, ooit het vaste middelpunt van de menselijke orde, is veranderd in een beweeglijk veld van relaties. De mens is niet langer bewoner van een grond, maar beheerder van een wereld. Zijn waardigheid hangt niet af van waar hij vandaan komt, maar van wat hij mogelijk maakt voor anderen.

De breuk van de plaats is daarmee geen verlies, maar een begin.